

میراث تمدنی شیعه در حلب (قرن‌های چهارم و پنجم هجری قمری)

سید احمد رضا خضری^۱

سید محمد مهدی موسوی^۲

چکیده: تمدن و معماری شیعه در حلب، با شروع حکومت شیعی حمدانی در آن شکل گرفت. این شهر در سال ۳۳۳ق. توسط سیف الدوله مرکز حکومت شیعی حمدانی شد. فعالیت این حکومت در ابعاد مختلف باعث رواج و تثبیت تشیع در این شهر شد. بعد از حمدانیان نیز سلسله شیعی مرداسی در این شهر حکومت کردند. یکی از ابعاد فعالیت حکومت و جمعیت شیعه در این شهر، فعالیت‌های تمدنی بود. عمران و آبادانی و شکوفایی ایجاد شده توسط دو حکومت شیعی حمدانی و مرداسی و جمعیت شیعه حلب، آثار قابل توجهی از جمله توسعه فعالیت‌های اقتصادی و ضرب سکه، فعالیت‌ها و توسعه معماری و شهرسازی، نگهداری و مقاوم‌سازی قلعه شهر، ساخت و توسعه مکان‌ها و نمادهای شیعی را به همراه داشتند. در پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به کشف و بررسی کارکرد تمدنی و آثار تمدنی باقیمانده از شیعه در شهر حلب، در قرن‌های چهارم و پنجم قمری، با استفاده از داده‌های تاریخی موجود در منابع مربوط به این دوره پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: شیعه، حلب، آثار تمدنی، اقتصاد، ضرب سکه، معماری و شهرسازی، کتابخانه، قلعه، مشاهد شیعی

۱ استاد دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) akhezri@ut.ac.ir

۲ دکترای تخصصی تاریخ اسلام smmm_1361@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۰/۰۳ تاریخ تأیید: ۹۷/۰۷/۲۴

The heritage of Shi'a civilization in Aleppo of the fourth and fifth centuries(AH)

Seyyed Ahmad Reza Khezri¹

Seyyed Mohammad Mahdi Mousavi²

Abstract: In 333, Aleppo became the center of Shiite Hamdani rule by Saif al-Dawlah. The activity of this government in various dimensions has led to the proliferation of Shiites in this city. After the Hamdanids, the Mardasid Shiite dynasty ruled in this city. One of the dimensions of Shiite government and population in this city was civilization activities. The works of civilization created by the two Shiite governments Hamdanid and Mardasid and Shiite population of Aleppo, were such as: the development of economic activities and coinage, activities and development of architecture and urbanization, the maintenance and rehabilitation of the castle of the city, the construction and development of the site – Shiite symbols. The present study uses a descriptive-analytical method to explore the civilization and the effects of the remaining Shiite civilization in the city of Aleppo in the fourth and fifth centuries, using the sources of this period.

Keywords: Shiite, civilization, economic activity, coinage, architecture and urbanization, library, castle, Shiite shrines

1 Professor of Islamic History, Tehran University, (Corresponding Author) akhezri@ut.ac.ir

2 PhD Islamic History smmm_1361@yahoo.com

مقدمه

حلب در سال ۳۳۳ق. توسط سیف‌الدوله، مرکز حکومت شیعی حمدانی شد. در قرن‌های چهارم و پنجم دو سلسله شیعی حمدانی و مرداسی در این شهر حکومت کردند. این دو سلسله و جمعیت شیعه ساکن در این شهر، برای پیشبرد و تثبیت ماندگار حکومت و عقیده‌ای که به دنبال ترویج آن بودند، فعالیت‌های بسیاری در جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی انجام دادند. این فعالیت‌ها باعث تبدیل شدن این شهر به یکی از مراکز شیعه شد که تا قرن یازدهم این مرکزیت حفظ شد. روشن است که رشد و تثبیت عقیده، بدون فعالیت و اقدامات مادی و تمدنی و همچنین فعالیت فرهنگی برای مردم تحت حکومت، میسر نخواهد بود. توان یا ناتوانی انجام فعالیت‌های تمدن‌ساز اقتصادی و شهرسازی و فراهم‌سازی زندگی راحت و آسوده برای مردم حاضر در شهر، کارآمدی یا ناکارآمدی عقیده‌ای را که داعیه برتری دارد، روشن خواهد کرد. بر همین اساس مسئله‌ای که در اینجا طرح می‌شود، این است که کارکرد تمدنی حکومت‌ها و تفکر شیعه - که در حلب حاکم شدند- و آثار و میراث تمدنی شیعه در حلب چه بود؟ مطالعه و بررسی آثار این دوره، گویای تلاش حکومت و جمعیت شیعه برای استقرار و اثبات کارآمدی عقیده و حکومت تشیع در این شهر است. میراثی که برخی از آن، تا قبل از اشغال حلب توسط داعش باقی بود.

حلب در قرن‌های چهارم و پنجم قمری

حلب شهری در شمال سوریه امروز، نزدیک به مرزهای ترکیه و آخرین شهر بزرگ سوریه در شمال است. در اوایل قرن چهارم قمری -دوره طلایی فرهنگ و تمدن اسلامی- در سال ۳۳۳ق. در شهر حلب حکومتی به دست سیف‌الدوله علی‌بن عبدالله حمدانی تأسیس شد (ابن‌العديم، ۱۴۱۸ق: ۱/۱۱۲؛ ابن‌عساكر، ۱۴۱۵ق: ۴۳/۲۱؛ ابن‌نغری‌بردی، ۱۳۸۳ق: ۲۸۴/۳). وی مذهب شیعه را به عنوان مذهب رسمی خود مطرح کرد و برای رسیدن به هدف تثبیت و ترویج تشیع، فعالیت‌های زیادی انجام داد (ذهبی، ۱۴۱۳ق: ۱۴۸/۲۶). بعد از پایان حکومت حمدانی در سال ۴۰۷ق، حلب حدود هشت سال تحت

حاکمیت فردی به نام «عزیزالدوله فاتک» بود که از طرف خلفای فاطمی مصر حکومت می کرد (ابن العدیم، ۱۴۱۸: ۱۹۰/۱). بعد از آن نیز از سال ۴۱۵ تا ۴۶۹ ق. مرکز حکومت شیعه مرداسی شد (حلبی، ۱۹۸۴: ۳۲۶، ۳۴۹، ۳۵۰؛ انطاکی، ۱۹۰۹ م: ۳۹۰؛ ابن العدیم، ۱۴۱۸: ۱۹۹/۱، ۲۹۸، ۲۹۹؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق: ۲۳۰/۱۰، ۲۳۴).

در طول دوره حکومت حمدانی، با وجود اینکه شیعه در حلب پیشینه قابل توجهی نداشت و جمعیت غالب آن را اهل سنت تشکیل می دادند، با حمایت و سیاست گذاری های این حکومت، بیشتر جمعیت این شهر به مذهب شیعه گرویدند (ابن العدیم، [بی تا]: ۶۲۸/۲، ۴۵۲۷/۱۰)؛ به همین دلیل حلب به یکی از مراکز تشیع اثنی عشری تبدیل شد که دارای ابعاد گوناگون فرهنگی و تمدنی بود. در این دوره و دوره حکومت مرداسی، با کوشش عالمان شیعه، حوزه علمی و فقهی شیعه در این شهر پایه گذاری و فعال شد؛ تا جایی که فقها در این شهر براساس مذهب امامیه فتوا می دادند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م: ۲۸۳/۲؛ ققطی، ۱۹۰۳ م: ۲۹۶).

۱. وضعیت اقتصادی حلب

حلب به لحاظ جغرافیایی و اقتصادی شهری مهم بود و در نزدیکی مرزهای عراق و روم قرار داشت. مسیر کاروان های تجاری حجاز، عراق، دمشق و مصر به روم و بالعکس از حلب عبور می کرد؛ به همین دلیل طبیعی بود که در آن، دادوستدهای زیادی انجام شود و کالاهای تولید این منطقه نیز عرضه شود.

طبیعت زیبا و آب و هوای خوب این شهر در جذب مسافران و تاجران مؤثر بود. همچنین به دلیل داشتن آب و خاک مستعد، منطقه مناسبی برای کشاورزی و باغداری بود (ابن العدیم، ۱۴۱۸ ق: ۴۴۹/۱). چنانچه کشاورزی دیم، باردهی محصولات بدون نیاز به رسیدگی های خاص (قزوینی، ۱۳۷۳ ش: ۲۳۸)، دشت های وسیع، آب فراوان و هوای لطیف، موقعیتی بسیار مناسب برای کشاورزی و باغداری در این شهر فراهم آورده بود.

سیفالدوله به منظور فراهم کردن شرایط مطلوب و امنیت اقتصادی در حلب، تلاش زیادی کرد تا اطمینان مردم و علما و طلاب حاضر در شهر، برای حضور بی دغدغه و تلاش علمی جلب شود. این تلاش وی موجب شد تا حلب شهری آباد و مرفه به شمار آید

(اصطخری، ۱۳۸۱ق: ۶۱). اقتصاد و بازار حلب فعال و پویا بود و اهالی این شهر به لحاظ اقتصادی وضعیت مطلوبی داشتند. بدون تردید حکومت و امنیت برقرار شده توسط آن، برنامه اداره مدبرانه امور و وضع مناسب مالیات‌ها، نقش مهمی در این رونق و مطلوبیت داشته است.

آبادی و تعداد زیاد بازارها، حمام‌ها و مسافرخانه‌های حلب (ابن‌حوقل، ۱۹۳۸م: ۱۷۷/۱)، بزرگی بازارها و نظم و نظام شهری (ابن‌بطوطه، ۱۴۱۷ق: ۲۷۴/۱)، استقرار سلطان، برتری این شهر نسبت به سایر شهرها، مزارع و باغ‌های غلات و میوه و صادر شدن محصولات آن به عراق و مصر (مهلبی، ۲۰۰۶م: ۸۴؛ ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۶۱/۱)، از ثمرات فعالیت اقتصادی حمدانیان به عنوان یک حکومت شیعی در این شهر بود. در دوره مرداسی نیز همین اوضاع و رونق اقتصادی در شهر حلب برقرار بود (ناصرخسرو، ۱۳۸۱ش: ۱۲؛ عمری، ۱۴۲۳ق: ۵۳۵/۳؛ ابن‌بطوطه، ۲۷۴/۱).

رونق اقتصادی ایجاد شده در دوره حکومت‌های حمدانی و مرداسی، به اندازه‌ای بود که گرچه به سبب محاصره‌های رومیان (حلبی، ۳۰۰؛ ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۱۲۵/۱؛ ابوالفداء، ۱۴۱۰ق: ۱۰۳؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲م: ۱۳۹/۱۴؛ ابن‌شحنة، ۱۴۰۴ق: ۵۰، ۳۲؛ فاطمیان (مسکویه رازی، ۱۳۷۹ش: ۲۶۱، ۲۵۹/۷؛ ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۱۶۹/۱) و دیگر مهاجمان برای تصرف شهر، مردم به صورت مقطعی با کاهش و کمبود همراه می‌شدند، اما هیچ‌گاه با مشکل جدی و یا قحطی مواجه نشده بودند (حلبی، ۱۹۸۴م: ۳۴۸؛ ابن‌العديم، ۱۴۱۸ق: ۲۱۰/۱، ۲۶۲-۲۶۴؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق: ۱۶۱/۳۱).

محصولات کشاورزی حلب پنبه، ارزن، کنجد، خربزه، خیار، انگور، زردآلو، سیب، زیتون و انجیر بودند که فقط با آب باران عمل می‌آمدند (قزوینی، ۲۳۸؛ ابن‌العجمی، ۱۴۱۷ق: ۵۱۵/۱) و محصولات تجاری آن نیز آینه و شیشه، طلا، وسایل زینتی ظریف که به عنوان تحفه و هدیه استفاده می‌شد و صنایع دستی زیبا و عجیب بود که رونق فراوانی در این شهر داشتند (قزوینی، ۲۳۸). همچنین ساخت و تجارت و صادرات صابون حلب که از زیتون تهیه می‌شد، بسیار رونق داشت (ابن‌العجمی، ۵۱۵/۱).

ضرب سکه

یکی دیگر از کارهای اقتصادی که به لحاظ میراث تمدنی بسیار اهمیت دارد، ضرب سکه بود که توسط حکومت حمدانی در حلب انجام گرفت. سیف‌الدوله در سال ۳۵۴ق. به مناسبت ازدواج پسرانش با دختران برادرش ناصرالدوله، سکه‌ای با نقش «لا اله الا الله، محمد رسول الله، امیر المؤمنین علی بن ابی طالب، فاطمة الزهراء، الحسن، الحسین، جبرئیل علیهم السلام» و پشت آن «امیر المؤمنین المطیع لله الامیران الفاضلان ناصرالدوله و سیف‌الدوله الامیران ابوتغلب و ابوالمکارم» ضرب کرد (ابن‌ظافر، ۱۴۲۲ق: ۳۱). سکه دیگری که توسط وی در همان سال در طرسوس ضرب شد، با نقش «لا اله الا الله، وحده - لا شریک له، سیف‌الدوله ابوالحسن، هذا الدرهم بطرسوس سنة أربع و خمسين» و پشت آن «الله محمد رسول الله صلی الله علیه المطیع لله» بود (سامر، ۱۹۷۳م: ۳۴۳؛ به نقل از هنری ساویر).

سعدالدوله نیز پس از به دست گرفتن حکومت حلب و تعمیر و بازسازی مسجد جامع، دیوارهای شهر و بنای قلعه (ابن‌شحنه، ۵۰؛ ابن‌العجمی، ۱۴۱۸ق: ۵۲۹/۱)، سکه جدیدی ضرب کرد (حلبی، ۳۰۳) که درباره نقش آن اطلاعی در دست نیست. سعیدالدوله فرزند سعدالدوله در ۳۸۹ق. سکه‌ای با نقش «لا اله الا الله، وحده لا شریک له، سعیدالدوله ابوالفضائل بسم الله ضرب هذا الدرهم بحلب سنة تسع و ثمانین و ثلاثمائة و لله الامر من قبل و من بعد» و پشت آن «الله محمد رسول الله صلی الله علیه الملك المنصور الحاکم بامر الله امیر المؤمنین» ضرب کرد (سامر، همان‌جا) که نشان از اعلان تبعیت وی از الحاکم فاطمی دارد.

در ابتدای دوره فرزندان سعیدالدوله، بعد از ۳۹۲ق. سکه با نقش «لا اله الا الله، وحده لا شریک له ابوالعالی و ابوالحسن ابنا سعیدالدوله هذا الدرهم...» و پشت آن «محمد رسول الله صلی الله علیه و علی آله الامام المنصور ابوعلی الحاکم بامر الله امیر المؤمنین» ضرب شد (سامر، ۳۴۴؛ به نقل از کاتالوک لین‌پول).

۲. شهرسازی، معماری و هنر در حلب

حاکمان حمدانی و مرداسی در زمینه آبادی و معماری شهر حلب فعال بودند. آنان در به کارگیری هنر و فنون معماری کارهای جالب و درخور توجهی انجام دادند. آثار معماری و هنری مرداسیان به اندازه حمدانیان نبود، اما به اندازه‌ای بود که مورد توجه مورخان قرار گیرد و به عنوان میراث تمدنی آنان در منابع نقل شود. در کنار این حکومت‌ها و بعد از آنها، بزرگان شیعه نیز در حلب به انجام کارهای عمرانی و تمدنی توجه ویژه داشتند.

دیوارها و برج‌های حلب

ساخت و معماری دیوارهای حلب به دلیل اینکه لشکرگاه بود، استحکام و قوت زیادی داشت تا تقویت اقتدار و پایداری در مقابل حملات دشمن را در دوره‌های مختلف زمانی داشته باشد. این موضوع به‌ویژه در دوره سیف‌الدوله که غالباً به جنگ و جهاد با رومیان مشغول بود، اهمیت بیشتری پیدا کرد. گزارش‌های تاریخی و جغرافیایی نیز این موضوع را تأیید می‌کنند. حلب دارای باره‌ای عظیم با ارتفاع زیاد بود (ناصرخسرو، ۱۷). این دیوار که ابتدا توسط رومیان ساخته شده بود، بارها تخریب شد، اما توسط حاکمان شیعه، تعمیر و بازسازی و به استحکام آن افزوده شد (ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۵۱/۱؛ ابن‌شداد، ۲۰۰۶م: ۵۹/۱).

این دیوار برج‌های دیدبانی متعددی داشت (سیرافی، ۱۳۸۱ش: ۱۴۴) که از بزرگ‌ترین قلعه‌ها، دیوارها و مرزهای شام بود (عمری، ۵۳۵/۳). تعمیر، استحکام و تجدید بنای دیوار

و برج‌های آن توسط سیف‌الدوله و پسرش سعدالدوله در حاشیه بعضی برج‌ها ثبت شده بود (ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۵۱/۱؛ ابن‌شحنه، ۳۹، ۴۶؛ الغزی، ۱۴۱۹ق: ۱۳/۲). دیوار حلب قبل از حمله روم در ایام سیف‌الدوله، از باب قنسرین شروع می‌شد به سمت جنوب و قلعه می‌رفت و چون کوه قلعه در حکم دیواری مستحکم بود، در آن قسمت دیوار نبود (ابوالفداء، ۱۴۱۰، ۱۳۴؛ ابن‌العجمی، ۵۵۱/۱؛ الغزی، ۷/۲).

این بارو و دژ دارای شش دروازه بود. نام آنها عبارت بود از: «باب العراق» به سمت عراق؛ «باب قنسرین» به سمت قنسرین؛ «باب الانطاکیه» به سمت انطاکیه؛ «باب الجنان» به سمت باغ‌های حلب؛ «باب الیهود» که محله یهود در داخل این قسمت از شهر و قبرستان آنان در خارج این درب قرار داشت؛ و «باب الاربعین» (ناصرخسرو، ۱۷؛ سیرافی، ۱۴۴؛ ابن‌العديم، ۵۵) که رفت‌وآمدهای شهر از طریق این دروازه‌ها صورت می‌گرفت. دروازه‌ای به نام «باب السلامه» نیز وجود داشت که رومیان پس از استیلا بر حلب آن را خراب کردند. سیف‌الدوله پس از بازگشت به حلب، باب الانطاکیه و باب قنسرین را تجدید بنا کرد (ابن‌شداد، ۶۰/۱؛ ابن‌شحنه، ۳۹، ۴۶؛ الغزی، ۱۳/۲).

قصر حلب

سیف‌الدوله پس از ورود به حلب، قصری عظیم و باشکوه در دامنه جبل جوشن، با خاک و هوای عالی و مشرف بر نهر قُویق ساخت. متأسفانه! در منابع اسلامی موجود، توصیف جامعی از این قصر وجود ندارد، اما مورخان اروپایی، با استفاده از منابع بیزانسی، کاخ حلب را توصیف کردند.

فیصل سامر به نقل از «اندریه دانفیس» نوشته است که: «سیف‌الدوله بهترین مهندسان، ماهرترین تصویرگران و برجسته‌ترین بناها و نجارها را حاضر کرد تا در آن ساختمان کار کنند و این قصر را با عالی‌ترین و زیباترین زینت‌هایی که کاخ‌های فرمانروایان روم داشتند، آراسته کنند. هنگامی که برای نخستین بار درهای کاخ را گشودند، اعجاب‌انگیز بود. درب‌های برنزی با طرح‌ها و تصویرهای غریب و زیبا، با پاشنه و چارچوب‌هایی از بلور که با حرکت درب‌ها خورده نشود. با گذشتن از درب، سالن‌های پی‌درپی، با ستون‌های مُطلّا و سیمین به چشم می‌خورد. در وسط، گنبدی منقش به گل و بوته و

در دو طرف، آياتی از کتاب خدا با حروف کوفی و اشعاری با حروف ایرانی، باشکوه و دلربا نگاشته شده بود. تالار اصلی دارای پنج گنبد لاجوردی، با ۱۴۲ ستون مرمرین با روکش طلا و نقره و هزاران پنجره رنگین که روشنایی آن را تأمین می‌کرد، بود. در وسط هر ستون، گلدان‌هایی پر از گل و گیاهان کمیاب نصب بود. در وسط تالار داربستی عظیم از چوب آبنوس مُطَّلَا، با نقش امیر پیروزمند، مخصوص جلوس امیر و مقربان وی برپا شده بود» (سامر، ۱۵۸).

این قصر مساحتی حدود شش هزار متر داشت (ابن‌ظافر، ۳۲). در کنار آن محلی برای مسابقات اسب‌سواری ساخته شده بود که به همین دلیل به «حَلَبَه» معروف شده بود (الغزی، ۴۴/۳). سیف‌الدوله براساس خوابی که دیده بود، دستور داد دور قصر خندقی حفر شود تا آب نهر «قویق» به دور قصر بچرخد. این قصر در هجوم سال ۳۵۱ ق. روم تخریب شد و اموال بسیاری از آن به غارت رفت و سیف‌الدوله نیز دیگر آن را بازسازی نکرد (مقدسی، ۱۴۱۱ ق: ۱۵۵؛ حلبی، ۲۹۱؛ ابن‌العديم، ۳۵۰/۱؛ ابن‌شداد، ۹۳/۱؛ ابن‌العجمی، ۵۵۶/۱؛ ابن‌شحنه، ۶۱).

این توصیفات نشان دهنده هنر فوق‌العاده و معماری بسیار زیبا و باشکوه بود که در این قصر به کار گرفته شده بود و طعنه به قصرها و بناهای موجود در سایر بلاد می‌زد. نکته‌ای که براساس مشاهدات نگارنده، در تمام آثار تاریخی بر جای مانده از گذشته حلب می‌توان مشاهده کرد، تأثیرپذیری از معماری بیزانس است. آنچه از نمادهای معماری اسلامی در حلب می‌توان دید، تنها طاق‌های معروف اسلامی است و به جز آن، در سایر نمادها کاملاً این معماری از روم تأثیر پذیرفته است. این نکته با توجه به حضور رومیان پیش از اسلام در این شهر و ادامه سبک معماری رومی و حضور نداشتن معماران زبده مسلمان و به‌خصوص ایرانی در این منطقه، امری است که تا حدودی طبیعی به نظر می‌رسد.

قصر میافارقین

میافارقین در نزدیکی حلب قرار داشت. سیف‌الدوله این قصر را با نام «قصر العقیق» بنا کرد. وی در حسن عمارت و زیبایی آن بسیار تلاش کرد و مدتی در آن ساکن شد (ابن‌شداد، ۳۱۰/۳).

قصر مرتضی‌الدوله

قصری بود که مرتضی‌الدوله آخرین حاکم حمدانی آن را در داخل باب الجنان ساخته بود (ابن العجمی، ۳۰۰/۲؛ ابن شحنه، ۶۰).

مساجد حلب

مسجد از ابتدای اسلام در بین مسلمانان به عنوان مرکزی برای اجتماعات عبادی و سیاسی، پایگاهی فرهنگی برای بسط و گسترش فرهنگ دینی و مرکزی برای نشر علم و دانش و آگاهی بوده و هست. شیعه در حلب، چه به هنگام حکومت داشتن و چه بعد از آن، از کارکرد مساجد غافل نبود و به ساخت و تعمیر و استفاده از مساجد اهمیت می‌داد. به علاوه یکی از نمادهای تمدنی و معماری مسلمانان در هر دوره، مساجد بودند. بر همین اساس، در این قسمت به تعدادی از این مساجد اشاره می‌شود.

جامع حلب

این مسجد توسط سلیمان بن عبدالملک (۹۶-۹۹ق) ساخته شد. سلیمان این مسجد را طوری ساخته بود که از لحاظ زیبایی و به کار رفتن سنگ‌های رخام و سنگ‌های زیتنی دیگر، هم‌تراز و مقابل جامع دمشق باشد (ابن شداد، ۱۰۴/۱). ذکر جامع حلب در میراث شیعه به این دلیل است که این مسجد در حمله روم در سال ۳۵۱ق. تخریب و به آتش کشیده شد و به عنوان اصطبل اسب مورد استفاده قرار گرفت. سیف‌الدوله پس از بازگشت به حلب، دستور بازسازی و تعمیر این مسجد را صادر کرد (حلبی، ۳۰۷؛ ذهبی، ۷/۲۶؛ ابن العجمی، ۲۰۷/۱-۲۰۹).

از جمله کارهای هنری که در این بازسازی انجام شد، آن بود که «قرعویه» غلام سیف‌الدوله، در حیاط مسجد فواره‌ای به طول هفت و جب با قبه‌ای بر روی آن ساخت که نام وی در کنار آن بر روی سنگی نوشته شد. شیوه کار این فواره به این شکل بود که آب از این فواره به صورت منقطع درون حوضی می‌ریخت و از آن حوض به درون حوضچه‌های کوچک‌تر و از این حوضچه‌ها به درون برکه‌ای می‌ریخت که به دور حوضچه‌ها کشیده شده بود (ابن شداد، ۱۰۵/۱؛ ابوالفداء، ۱۱۶، ۱۳۴؛ ابن العجمی، ۲۱۸/۱؛ ابن شحنه، ۶۲؛ حنبلی، ۱۸۱/۲).

بعد از سیف‌الدوله، سعدالدوله این مسجد را بازسازی و تعمیر کرد (ذهبی، همان، ۷/۲۶؛ ابن‌العجمی، ۲۰۷/۱؛ الغزی، ۱۸۲/۲). مسجد دارای مناره‌ای کوتاه بود که در سال ۴۸۲ق. توسط قاضی ابوالحسن بن خشاب، تعمیر، مرتفع‌سازی و مستحکم شد (حلبی، ۳۷۳، ۳۵۴؛ ابن‌القلانسی، ۱۹۷/۲؛ ابن‌العديم، ۴۱۲/۱؛ ابن‌شداد، ۱۱۱/۱؛ ابن‌العجمی، ۲۱۹/۱). ابن‌بطوطه در وصف این مسجد نوشته است: «این مسجد از زیباترین مساجد است، در وسط آن نهر آبی جاری است و منبری مرصع‌کاری از عاج و چوب آبنوس دارد» (ابن‌بطوطه، ۳۷۷/۱).

گفتنی است که در این مسجد مقامی به نام مقام زکریای نبی(ع) وجود دارد، اما در تاریخ مسجد نامی از مقام زکریا برده نشده است. آنچه در منابع گفته شده این است که در سال ۴۳۵ق. در شهر بعلبک، سر حضرت یحیی بن زکریا(ع) در صندوقی سنگی کشف شد. صندوق ابتدا به حماه و سپس به حلب منتقل شد (حلبی، همان، ۳۳۶) و در قلعه حلب در «مقام الاعلی» یا همان «مقام ابراهیم» در کنار محراب، در خزانه‌ای قرار داده شد (هروی، ۱۴۲۳ق: ۱۶؛ ابن‌العديم، [بی‌تا]: ۴۶۰/۱؛ همو، ۱۴۱۸: ۲۲۲/۱؛ ابن‌شداد، ۱۲۳/۱). البته در سال ۵۹۹ق. با حمله مغول مقداری از قلعه تخریب و این مقام به آتش کشیده شد؛ به همین دلیل حاکم حلب این سر را به مسجد جامع منتقل و آن را کنار منبر دفن کرد (ابن‌شداد، ۱۲۴/۱؛ ابن‌العجمی، ۲۰۷/۱). براساس گزارش برخی دیگر از منابع، سر حضرت یحیی(ع) در جامع دمشق مدفون است (ابن‌الفقیه، ۱۴۱۶ق: ۱۵۸؛ ابن‌عساکر، ۲۴۱/۲؛ ابن‌جبیر، [بی‌تا]: ۲۲۱؛ ابن‌کنیر، [بی‌تا]: ۵۵/۲). یاقوت حموی نیز بر این باور است که قطعه‌ای از سر در حلب و قسمت اصلی آن در دمشق مدفون است (یاقوت حموی، ۴۶۹، ۲۸۴/۲).

طرح شدن نام حضرت زکریا به تنهایی، در نقل ابن‌الوردی در حوادث حدود سال ۷۳۸ق. بود که ناظر اوقاف حلب به وجود سر حضرت زکریا(ع) در این مکان شک کرد. لذا وارد محل آن شد و قطعه‌ای از جمجمه را در صندوق دید (ابن‌الوردی، ۱۴۱۶ق: ۳۰۵/۲). در این نقل، فقط به حضرت زکریا اشاره شده و نامی از حضرت یحیی برده نشده است. این موضوع نشان می‌دهد که با گذشت زمان، از حدود همین سال‌ها، نام حضرت یحیی از این مقام حذف شده و به نام حضرت زکریا معروف شده بود. حال آنکه طبق نقل

منابع گذشته، این مقام محل نگهداری قسمتی از سر حضرت یحیی (ع) بوده است.

مسجد غضائری

این مسجد اولین مسجدی بود که مسلمانان پس از فتح حلب آن را ساختند. ابو عبیده جراح هنگام ورود به حلب از باب الانطاکیه، مکان آن را داخل دروازه علامت گذاری کرد و دستور ساخت آن را داد. مسجد غضائری در عهد سیف الدوله بازسازی شد و امام جماعت آن «ابن سنان الخفاجی» بود. این مسجد ابتدا به نام «مسجد أتراس» مشهور بود و سپس به «غضائری» تغییر نام داد (ابن العدیم، [بی تا]: ۴۶۰/۱، ۴۶۸۲/۱۰؛ ابن العجمی، ۱۴۱۷ق: ۳۰۷/۱).

مسجد غوث

این مسجد داخل باب العراق بود. در این مسجد قطعه ستونی از سنگ قرار داشت که مردم حلب اعتقاد داشتند امیرالمؤمنین علی (ع) به هنگام رفتن به صفین، به وسیله یک نیزه بر روی این سنگ چیزی نوشته بود. این سنگ از رقه به این مسجد آورده شده بود (یا قوت حموی، همان، ۲۸۴/۲؛ ابن العدیم، [بی تا]: ۴۶۱/۱).

مسجد لؤلؤ الجراحی

این مسجد در زمان زمامداری لؤلؤ سیفی، به دستور وی بین باب الیهود و باب الجنان، به نام خودش بنا شد و در معماری آن کوشش و هنر فراوانی به کار رفت (ابوالفداء، ۱۴۸).

مسجد جُرْنُ الاصفَر

این مسجد توسط قاضی شیعه ابوالحسن بن خشاب، با نوعی سنگ زرد که از خارج حلب آورده شده بود، ساخته شد (ابن شداد، ۱۱۳/۱؛ ابن العجمی، ۲۲۱/۱).

مساجد دیگری نیز در شهر حلب وجود داشت که یا توسط بزرگان شیعه ساخته شده بود و یا توسط حکومت و بزرگان شیعه مورد تعمیر و استفاده قرار گرفته بود، اما به دلیل کم بودن اطلاعات درباره آنها فقط به نامشان اشاره می شود: مسجد الظاهر (ابن العدیم، [بی تا]: ۴۱۹۱/۹؛ جامع بانقوسا (ابن شداد، ۱۲۱/۱؛ ابن العجمی، ۲۳۵/۱؛ الغزی، ۲۶۰/۲؛

مسجد جامع در داخل قلعه (ابن‌العديم، ۶۲/۱)؛ مسجد باب الاربعين (همان، ۱۷۱۸/۴)؛ مسجد حضرت خضر (ع) (همان، ۳۲۸۱/۷) و مسجد القصر (الغزی، همان، ۶۳/۱).

حمام‌های حلب

ابن‌حوقل در کتاب *صورة الارض* حلب را در عصر حمدانی بسیار آباد و صاحب بازارها، حمام‌ها و مسافرخانه‌های فراوان توصیف کرده است (ابن‌حوقل، ۱۷۷/۱). همان‌طور که از این توصیف معلوم می‌شود، از جمله کارکردهای عمرانی شیعه در حلب، تأسیس حمام-هایی بود تا نظافت مردم در شهر به راحتی و سهولت تأمین شود.

حمام الساحة

این حمام در جنوب شهر، توسط سیف‌الدوله ساخته شد و نمونه‌ای از معماری این شهر به شمار می‌رفت (الغزی، ۱۰۶/۲).

حمام ابن‌مستفاد

مستفاد یکی از غلامان سیف‌الدوله بود. پسر وی در حلب حمامی ساخت که تا زمان ابن‌العديم در قرن هفتم پابرجا بود و از آن استفاده می‌شد (ابن‌العديم، [بی‌تا]: ۴۱۶۱/۹).

حمام سیبی

«ابو محمد همدانی سیبی» از علمای شیعه حلب، حمامی برای علویان ساخت و وقف کرد (ذهبی، ۴۹۵/۲۶).

حمام واسانی

واسانی شاعر، حمامی در دوره حمدانی ساخت. اداره و منفعت این حمام توسط سعیدالدوله در اختیار خود وی قرار گرفت (ابن‌العديم، [بی‌تا]: ۲۳۳۳/۵).

کتابخانه حلب

سیف‌الدوله به علم و عالمان بسیار ارج می‌نهاد و برای حضور اهل علم در حلب ارزش

ویژه قائل بود (ثعالبی، ۱۳۷۵ق: ۲۴/۱؛ ابن العدیم، [بی تا]: ۲۲۷۴/۵، ۲۴۳۴؛ ابن شداد، همان، ۳۰۲/۳). این موضوع باعث گرد آمدن عالمان بسیاری در شهر شد؛ به همین دلیل وجود کتابخانه‌ای که نیازهای علمی طالبان علم در آن برطرف شود، امری بسیار لازم و ضروری بود. با توجه به این ضرورت، سیف الدوله در حلب کتابخانه‌ای تأسیس و برای آن ده‌هزار جلد کتاب وقف کرد (ذهبی، ۴۹۹/۳۰). این کتابخانه در قسمت شرقی مسجد جامع حلب قرار داشت و به «خزانة الصوفیه» معروف بود (ابن العدیم، [بی تا]: ۴۱۵۶/۹، ۴۳۴۸/۱۰). مؤلف کتاب *نهر الذهب فی تاریخ حلب* به وجود کتابخانه‌های فراوان در شهر حلب اشاره کرده است که در حمله تیمور لنگ از بین رفتند و اثری از آنها در حلب باقی نماند (الغزی، ۱۴۲/۱).

۳. قلعه حلب

شهر حلب قلعه‌ای بسیار مستحکم و باشکوه داشت که تا امروز هم بخش‌های اصلی آن بر جای خود باقی است. قلعه‌ای عظیم که بر سنگ نهاده شده بود (ناصر خسرو، ۱۷) و از لحاظ استحکام و امنیت در مرتبه بالایی قرار داشت و نظیر و شبیهی نداشت (ابن جییر، ۲۰۲). براساس مشاهدات میدانی نگارنده، مقداری از آثار و ابنیه آن از بین رفته و در طول زمان دستخوش تغییر و تحول شده، اما خود قلعه و بسیاری از مکان‌های داخلی آن هنوز باقی و پابرجاست. موقعیت و مهندسی استراتژیک قلعه به گونه‌ای است که حتی امروزه نیز اگر از توانایی‌های پیشرفته نظامی استفاده نشود، فتح آن کاری ناممکن و یا بسیار سخت است. در حمله‌هایی که در طول دوره‌های مختلف به شهر حلب می‌شد، به دلیل آنکه قلعه بر فراز کوهی بنا شده و باروها و دیوارهای مستحکمی دارد، اگر به صورت صلح در اختیار فاتح قرار نمی‌گرفت، در اختیار پناه‌گیرندگان در آن باقی می‌ماند.

معماری قلعه به صورتی است که فقط در صورت باز بودن درب‌ها، ورود و خروج ممکن است. در داخل قلعه چاه‌هایی برای تأمین آب شرب حفر شده و چون هوای قلعه به گونه‌ای است که مواد غذایی در آن فاسد نمی‌شد (ابن بطوطه، ۲۷۴/۱)، ذخیره مواد غذایی تا چند ماه ممکن بود؛ به همین دلایل سپاه روم با تعداد زیاد و تجهیزات فراوان، موفق به فتح این قلعه نشدند و فقط مقدار زیادی از دیوارهای قلعه را تخریب کردند

(حلبی، ۳۰۰؛ ابن‌العديم، [بی‌تا]: ۱۲۵/۱). سيف‌الدوله بعد از خروج رومیان از حلب، مقداری از دیوارها را ترمیم و بازسازی کرد. بعد از وی، سعدالدوله بقیه خرابی‌های قلعه را تعمیر کرد. وی برخلاف سایر امرا و حاکمان که در قلعه سکونت نمی‌کردند، در قلعه ساکن شد (ابن‌العجمی، همان، ۵۲۹/۱؛ ابن‌شحنة، ۴۹؛ الغزی، ۲۴/۲).

۴. مشاهد شیعی در حلب

در حلب مکان‌هایی مربوط به اهل بیت - علیهم‌السلام - وجود داشت که بعضی از آنها قبل از حضور و حکومت شیعه ساخته شده و مورد توجه و احترام مردم بودند. بعضی دیگر بعد از حضور شیعه ساخته شدند و به دلیل اظهار و رواج تشیع در حلب، این مزارها و زیارتگاه‌ها اهمیت و احترام بیشتری پیدا کردند و مورد توجه قرار گرفتند. بررسی صحت بعضی از اطلاعات درباره این مکان‌ها تا حدودی زمان تأسیس و توجه به آنها را مشخص خواهد کرد. این مزارها عبارت بودند از:

مشهد علی(ع)

سه نقطه در حلب با این عنوان معروف بود. اولین مکان که قبل از حکومت شیعه در حلب وجود داشت، در باب العراق، داخل مسجد غوث بود. در این مکان سنگی بود که معروف بود امیرالمؤمنین(ع) به هنگام رفتن به صفین، بر روی آن با نوک نیزه چیزی نوشتند. این سنگ از «رقه» به این مکان آورده شده بود (یاقوت حموی، ۲۸۴/۲؛ هروی، ۱۶؛ ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۴۶۱/۱). دومین مکان در ساحل غربی نهر غویق بود. ساخت این مکان به واسطه خوابی بود که شخصی دید و چون پس از جست‌وجو، نشانه‌های گفته شده در خواب درست و صحیح بود، مشهدی به نام حضرت ساخته شد (ابن‌شداد، ۱۵۷/۱). مکان سوم در داخل باب الجنان بود. به نقل از ابن‌ابی‌طی، در سال ۵۱۲ق. مریضی در این محل توسط حضرت شفا گرفت و به دستور خود حضرت این محل تبدیل به مشهد و محل عبادت شد. در این مورد نیز حضرت برای قبول ادعای این شخص، نشانه‌ای بیان کرده بودند که در محل یافت شد و محل تبدیل به زیارتگاه شد (ابن‌العديم، [بی‌تا]: ۴۶۴/۱؛ هروی، ۱۶؛ ابن‌شداد، ۱۴۶/۱؛ ابن‌شحنة، ۸۴).

مشهد الحسین (ع)

برخی محققان معاصر این مکان را «مشهد النقطه» نامیده‌اند (نصرالله، ۱۴۰۳ق: ۲۷-۳۰؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۵ق: ۲۳۶؛ خامه‌یار، ۱۳۹۳: ۱۴۲-۱۴۵). اسرای کربلا در انتقال به شام، شبی را در جبل جوشن، در شمال حلب متوقف شدند (ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۴۱۱/۱؛ یاقوت حموی، ۱۸۷/۲). براساس یک نقل، سر امام حسین (ع) در این مکان، بر روی سنگی قرار داده شد و قطره‌هایی از خون بر آن سنگ چکید؛ به همین دلیل این مکان تبدیل به مشهد و زیارتگاه شد (الغزی، همان، ۲۱۲/۲). این مطلب تنها در کتاب *نهر الذهب فی تاریخ حلب* که منبعی متأخر و مربوط به قرن چهاردهم قمری است، نقل شده و اینکه این مطلب از چه منبعی نقل شده، بیان نشده است. علاوه بر این کتاب، هیچ منبعی وجود مشهد النقطه در حلب را تأیید نکرده است. در منابع مربوط به حلب، به‌ویژه در کتاب *الإشارات الی معرفة الزیارات* که خاص موضوع زیارتگاه‌ها نگارش یافته، از این مشهد هیچ مطلبی نقل نشده است. در مسیر حرکت کاروان اسرا دو نقطه در شام به عنوان محل ریخته شدن خون سر بر روی سنگ نقل شده است. یکی مشهد الحجر در بلس (هروی، همان، ۵۷؛ ابن‌العديم، [بی‌تا]: ۴۷۰/۱) و دیگری مشهد النقطه در شهر نصیبین (هروی، ۶۰). ابن‌شهر آشوب نیز ماجرای نگه داشته شدن سر حضرت در دیر قسّسین و ماجرای راهب آن را بیان کرده است (ابن‌شهر آشوب، [بی‌تا]: ۶۰/۴) که تمام آنها ارتباطی با حلب نداشتند. علاوه بر این با توجه به تعظیم و بزرگداشت مشاهد مربوط به اهل بیت - علیهم‌السلام - توسط سیف‌الدوله و مردم حلب، مخروبه شدن مکانی با این اهمیت بسیار بعید به نظر می‌رسد و نبود حتی یک گزارش در این مورد، پذیرش این موضوع را که مشهد النقطه در حلب بوده است، بسیار سخت و ناممکن می‌کند.

گفتمنی است درباره تاریخ تأسیس مشهد الحسین (ع) که امروزه هم بنای آن در دامنه جبل جوشن پابرجاست، از ابن‌ابی‌طی نقل شده و در سال ۵۷۳ق. شخصی با دیدن خوابی در این مکان، مأمور رساندن دستور تأسیس مکانی به نام مشهد الحسین (ع) به مردم حلب شد. وی برای ادعای خود نشانه‌هایی بیان کرد. مردم و بزرگان حلب با صحیح یافتن نشانه‌های گفته شده، به صدق ادعای این شخص پی بردند و ساخت این مکان را در همان سال آغاز

کردند. ساخت این مشهد در سال ۵۸۵ق. به پایان رسید. در ساخت این بنا الملك الصالح نیز مشارکت کرد (ابن شداد، همان، ۱۵۲/۱-۱۵۴) و معماران، بناها و کارگران بسیاری فقط برای به منظور بهره‌مند شدن از ثواب، بدون دریافت مزد کار کردند و هنر خود را در بنای آن به نمایش گذاشتند (ابن العدیم، همان، ۴۱۲/۱؛ ابن شداد، ۱۵۲/۱؛ ابن شحنة، ۸۵؛ الغزی، ۲۱۱/۲). یاقوت حموی مکان این مشهد را در محل دیر «مارت مروثا» که سیف الدوله بسیار به آن رفت و آمد داشت، نقل کرده و علت ساخت آن را خوابی دانسته که در آن امام حسین(ع)، در این مکان نماز اقامه کردند (یاقوت حموی، ۵۳۱/۲). صلاح‌الدین ایوبی نیز پس از تصرف حلب، به زیارت این مکان رفت و برای آن ده هزار درهم اتفاق کرد (ابن شداد، ۱۵۴). پسرش الملك الظاهر نیز موقوفه‌ای برای آن قرار داد (همان، همان‌جا).

البته درباره سنگی که در این مکان موجود و معروف است که سر امام حسین(ع) بر روی آن قرار داده شده بود، قدیمی‌ترین منبعی که در این مورد مطلبی بیان کرده، کتاب کنوز الذهب فی تاریخ حلب مربوط به قرن نهم قمری است. در این کتاب نقل شده است که: در محل «درب الشام» ایوانی متعلق به بنو زهره وجود دارد و در آن از سنگ‌هایی شبیه به سنگ موجود در مشهد استفاده شده است. گفته می‌شود سنگ مشهد از این سنگ‌ها گرفته شده و در این مکان قرار داده شده است (ابن العجمی، ۱۴۱۷ق: ۴۹۳/۱). طبق مشاهدات نگارنده، سنگ‌هایی که در محوطه داخلی مشهد مورد استفاده قرار گرفته، نیز کاملاً شبیه به همین سنگ است. البته بعید نیست که این سنگ، از یکی از مشاهد بلس یا نصیبین، به این نقطه منتقل شده باشد. گرچه نقلی در این زمینه وجود ندارد و هرگونه اظهار نظری بدون سند، صرفاً احتمال و غیرقابل اثبات است.

مشهد الدکه یا مشهد محسن

این مکان که به «مشهد سقط» نیز مشهور است، در دامنه جبل جوشن کمی با فاصله از مشهدالحسین(ع) قرار دارد (هروی، ۱۶). «دکه» به معنای مکان مرتفعی است که بر روی آن می‌نشینند (فیومی، ۱۴۱۴ق: ۱۹۸/۱). سیف الدوله، دکه و جایگاهی بر روی جبل جوشن داشت که مناظر شهر و مسابقات اسب‌سواران را از این مکان مشاهده می‌کرد. در سال

۳۵۱ق. از این جایگاه چندین بار دید که نوری از آسمان بر مکان این مشهد تابید. وی به این مکان رفت و با کندن زمین آن به سنگی رسید که بر روی آن نوشته شده بود: «هذا قبر المحسن بن حسین بن علی بن أبی طالب علیهم السلام». با دیدن این سنگ، سیف الدوله علویان و سادات حاضر در شهر را جمع کرد و از آنها درباره این فرزند امام حسین(ع) پرسید. بعضی محسن را فرزند امام علی(ع) دانستند و بعضی دیگر بنا به روایت گذشتگان، از نگهداری اسرای کربلا در این مکان خبر دادند. بر اساس این خبر، این احتمال طرح شد که یکی از زنان باردار بوده و فرزند خود را در اینجا از دست داده است. این گروه سالم بودن لوح را نشان تأیید این احتمال دانستند. با شنیدن این سخنان سیف الدوله گفت: «این مکان جایی است که خدای تعالی به ما اجازه ساخت آن را عنایت کرده است و من به نام اهل بیت علیهم السلام- آن را بنا می‌کنم». لذا این مشهد ساخته شد و به نام «مشهد سقط» یا «مشهد محسن» معروف و به زیارتگاه تبدیل شد (ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۶۲/۱، ۴۱۲؛ یاقوت حموی، ۱۸۶/۲، ۲۸۴؛ ابن‌شداد، ۱۴۷/۱).

در دوره بنی‌مرداس در سمت شمال، مسجدی به این مشهد اضافه شد (ابن‌شداد، ۱۵۰/۱). در سال ۵۱۸ق. در محاصره شهر توسط رومیان، ضریح آن تخریب و به آتش کشیده شد (ابن‌العديم، ۱۴۱۸: ۶۲/۱، ۴۱۲). در سال ۵۸۲ق. توسط آق‌نقر تعمیر و برای آن منبع آب ساخته شد. همچنین موقوفه‌ای برای آن مقرر و ضریح آن با نقره تزئین شد (ابن‌شداد، ۱۵۰/۱، ۱۵۱). نورالدین زنکی دستور ساخت یک حوض ساروجی و وضوخانه- ای بزرگ را برای آن داد. الملک‌الظاهر نیز آن را تعمیر کرد (همان، ۱۵۱). در حمله مغول‌ها این مشهد نیز مانند مشهد الحسین(ع) و سایر مکان‌های مهم شهر غارت و تخریب شد (همان، ۱۵۲). قبل از تصرف حلب توسط داعش، ضریحی در این زیارتگاه قرار داشت که هزینه آن توسط شیعیان دانمارک تأمین شده بود (مشاهدات نگارنده).

مشهد الاحمر

این مشهد در بالای کوه جوشن قرار داشت. اهالی حلب برای دعاها و حاجت‌های بسیار مهم خود، به این مکان می‌رفتند و پس از نماز و دعا حاجت می‌گرفتند (ابن‌شداد، ۱۵۷/۱). در مورد این مشهد هم نقل شده است که بعضی از صالحان در رؤیا، حضرت فاطمه(س) را

در این مشهد در حال نماز دیده بودند. این مشهد نیز دارای گنبدی زیبا و خوش‌ساخت و یک حوض ساروجی بود (همان).

نتیجه‌گیری

کارکردهای تمدنی حکومت‌های شیعی حمدانی و مرداسی و عالمان و مردم شیعه حلب برای استقرار تشیع در این شهر و تثبیت ماندگار حکومت و عقیده‌ای که به دنبال ترویج آن بودند، در کنار فعالیت‌های علمی و فرهنگی، کارکردی فعال و مؤثر بود. فعالیت و اقدامات مادی و تمدنی، برای زندگی راحت و آسوده مردم شهر از یاد برده نشد و فعالیت‌های زیادی انجام گرفت. آثار و میراث تمدنی شیعه در حلب عبارت بود از:

۱. توسعه فعالیت‌های اقتصادی مثل تجارت، کشاورزی، باغداری، صنایع دستی و همچنین ضرب سکه؛

۲. فعالیت‌ها و توسعه معماری و شهرسازی و ساخت ابنیه مورد نیاز مردم، مانند دیوار و حصار شهر، مساجد، حمام‌ها و کتابخانه؛

۳. تعمیر و نگهداری و مقاوم‌سازی قلعه شهر؛

۴. ساخت و توسعه مکان‌هایی که به عنوان نماد و شاهد شیعی حلب شیعی مطرح بودند.

این موارد بخشی از فعالیت‌های تمدنی و میراث تمدنی شیعه در شهر حلب بود که در منابع ثبت شده و به آنها اشاره شده است.

منابع و مآخذ

- ابن اثیر، ابوالحسن علی (۱۳۸۵ق)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۱۰، بیروت: دار صادر.
- ابن بطوطه، آبی عبدالله محمد (۱۴۱۷ق)، *تحفة النظائر فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار*، تحقیق عبدالهادی التازی، ج ۱، رباط: اکادیمية المملكة المغربية.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین یوسف (۱۳۸۲ق)، *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة*، ج ۳، مصر: وزارة الثقافة.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی (۱۹۹۲م)، *المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک*، تحقیق محمد و مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۱۴، بیروت: دار الکتب العلمیه.

- ابن الحنبلي، محمد بن ابراهيم (١٤٠٩ق)، *الزبد و الضرب في تاريخ حلب*، تحقيق محمد الثونجي، كويت: مركز المخطوطات و التراث.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (١٩٣٨م)، *صورة الارض*، ج ١، بيروت: دار صادر.
- ابن جبير، ابوالحسن محمد بن احمد [بي تا]، *رحلة ابن جبير*، تحقيق لجنة تحقيق التراث، بيروت: مكتبة الهلال.
- ابن شحنة، ابوالفضل محمد (١٤٠٤ق)، *الدر المنتخب في تاريخ مملكة حلب*، تحقيق أبي اليمن البتروني و عبدالله محمد درويش، سورية: دار الكتاب العربي، ج ٢.
- ابن شداد، عز الدين محمد بن علي (٢٠٠٦م)، *الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام و الجزيرة*، تحقيق يحيى زكريا عبارة، ج ١، ٣، دمشق: وزارة الثقافة.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علي [بي تا]، *مناقب آل أبي طالب*، تحقيق محمد حسين آشتياني و هاشم رسولي، ج ٤، قم: انتشارات علامه.
- ابن ظافر، علي (١٤٢٢ق)، *اخبار الدول المنقطعة*، تحقيق علي عمر، القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية.
- ابن العجمي، سبط احمد بن ابراهيم الحلبي الشافعي (١٤١٧ق)، *كنوز الذهب في تاريخ حلب*، تحقيق شوقي شعث و فالح البكور، ج ١، ٢، حلب: دار القلم.
- ابن العديم، كمال الدين عمر بن احمد [بي تا]، *بغية الطلب في تاريخ حلب*، تحقيق سهيل زكار، ج ١، ٢، ٤، ٥، ٧، ٩، ١٠، بيروت: دار الفكر.
- (١٤١٨ق)، *زبدة الحب في تاريخ حلب*، تحقيق سهيل زكار، ج ١، دمشق: دار الكتب العربي.
- ابن عساكر، ابوالقاسم علي بن حسن (١٤١٥ق)، *تاريخ مدينة دمشق*، تحقيق علي شيري، ج ٢، ٤٣، بيروت: دار الفكر.
- ابن الفقيه، احمد بن محمد (١٤١٦ق)، *مختصر البلدان*، بيروت: عالم الكتب.
- ابن القلانسي، حمزة بن اسد (١٤٠٣ق)، *تاريخ دمشق*، تحقيق سهيل زكار، ج ٢، دمشق: دار حسان.
- ابن كثير دمشقي، اسماعيل بن عمر [بي تا]، *البداية و النهاية*، تحقيق خليل شحاده، ج ٢، بيروت: دار الفكر.
- ابن الوردی، عمر بن مظفر (١٤١٦ق)، *تاريخ ابن الوردی*، تحقيق محمد علي بيضون، ج ٢، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابو الفداء، اسماعيل (١٤١٠ق)، *البواقيت و الضرب في تاريخ حلب*، تحقيق محمد كمال و فالح البكور، حلب: دار القلم العربي.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي (١٣٨١ق)، *المسالك و الممالك*، تحقيق محمد جابر عبدالعال الحيني، القاهرة: الهيئة العامة لقصور الثقافة.
- الانطاكي، يحيى بن سعيد (١٩٠٩م)، *تاريخ الانطاكي*، بيروت: الآباء اليسوعيين.
- ثعالبي، ابو منصور عبدالملك بن محمد (١٣٧٥ق)، *تيمة الدهر في محاسن اهل العصر*، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، ج ١، القاهرة: مطبعة السعادة.

- حسینی جلالی، محمدحسین (۱۴۱۵ق)، مزارات اهل البيت و تاريخها، بيروت: مؤسسة اعلمی، چ ۳.
- خامه‌یار، احمد (۱۳۹۳ش)، آثار پیامبر و زیارتگاه‌های اهل بیت در سوریه، تهران: نشر مشعر.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد (۴۱۳ق)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، ج ۲۶، ۳۱، بيروت: دار الكتاب العربی، چ ۲.
- سامر، فیصل (۱۹۷۳م)، الدولة الحمدانية فی الموصل و حلب، بغداد: مطبعة الايمان.
- سیرافی، ابوزید حسن بن یزید (۱۳۸۱ش)، سلسلة التواريخ یا اخبار الصين و الهند، تحقیق حسین قره‌چانلو، تهران: اساطیر.
- حلبی، محمدبن علی عظیمی (۱۹۸۴م)، تاریخ حلب، تحقیق ابراهیم زعرور، دمشق: [بی‌نا].
- عمری، احمدبن یحیی بن فضل‌الله (۴۲۳ق)، مسالك الابصار فی ممالک الامصار، تحقیق جمعی از پژوهشگران، ج ۳، ابوظبی: المجمع الثقافی.
- الغزی، کامل بن حسین البالی الحلبي (۴۱۹ق)، نهر الذهب فی تاریخ حلب، تحقیق شوقی شعث و محمود فاخوری، ج ۱، ۲، ۳، حلب: دار القلم، چ ۲.
- فیومی، احمدبن محمد (۴۱۴ق)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، ج ۱، قم: مؤسسه دارالهجرة، چ ۲.
- قزوینی، زکریا بن محمود (۱۳۷۳ش)، آثار البلاد و اخبار العباد، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- ققطی، علی بن یوسف (۱۹۰۳م)، اخبار العلما باخبار الحکماء (تاریخ الحکماء)، لیدن.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۷۹ش)، تجارب الامم و تعاقب الهمم، تحقیق ابوالقاسم امامی، ج ۷، تهران: سروش، چ ۲.
- مقدسی، ابو عبدالله محمدبن احمد (۴۱۱ق)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، قاهره: مکتبه مدبولی، چ ۳.
- مهلبی، حسن بن احمد (۲۰۰۶م)، کتاب العزیزی أو المسالك و الممالک، تحقیق تیسیر خلف، دمشق: التکوین للطباعة و النشر و التوزیع.
- ناصر خسرو قبادیانی (۱۳۸۱ش)، سفرنامه، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: انتشارات زوار، چ ۷.
- نصرالله، ابراهیم (۴۰۳ق)، حلب و التشیع، بيروت: مؤسسة الوفاء.
- هروی، ابوالحسن علی بن ابوبکر (۴۲۳ق)، الاشارات الی معرفة الزیارات، تحقیق علی عمر، قاهره: مکتبه الثقافة الدینیة.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵م)، معجم البلدان، ج ۲، بيروت: دار صادر، چ ۲.

